

Disparitné tendencie vývoja podvihorlatského a polaboreckého podtypu sotáckych dialektov severovýchodného Zemplína

Viera Kováčová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

Problematika vnútornej diferenciacie sotáckych nárečí severovýchodného Zemplína nie je v slovenskej dialektológii nová, no v reláciách doterajšieho odborného poznania sotáckych dialektov sa jej adekvátna pozornosť nevenovala.¹ A pritom na vnútorné členenie sotáckeho nárečového celku, rozprestierajúceho sa na území dvoch najvýchodnejších okresov Slovenskej republiky Humenné a Snina, upozornil už v druhej polovici tridsiatych rokov 20. stor. J. Šárga (1940, s. 205). Šárgovo zistenie, že areál sotáckych nárečí tvorí síce jednotný, ale vnútorne členený celok, predstavovalo výrazný progres v poznaní sotáckych dialektov. Na základe získaného materiálu, opierajúc sa o zistené jazykové znaky a ich geografické rozšírenie, rozčlenil sotácke nárečové územie na dve skupiny, a to na skupinu juhovýchodnú (podvihorlatskú) a skupinu severnú, resp. severozápadnú (polaboreckú).

Vedomie vnútornej diferencovanosti nárečového celku, vychádzajúce z geolingvistických kritérií, nám tak v tomto príspevku vytvára vhodný základ na stručnú charakteristiku vybraných javov fonologickej a morfolologickej roviny jazykovej stavby sotáckych dialektov z aspektu ich všeobecnej či parciálnej dislokácie v sotáckom nárečovom areáli a následne i na vzájomnú konfrontáciu dvoch podtypov sotáckych dialektov (podvihorlatský, polaborecký nárečový podtyp) z hľadiska perspektívy ich ďalšieho vývinového smerovania. K skúmanej sotáckej nárečovej oblasti teda pristupujeme – v nadväznosti na zistenia J. Šárgu – ako k celku vnútorne diferencovanému na podvihorlatskú skupinu (primárne ide o obce ležiace v údolí riek Cirocha a Udava) a polaboreckú skupinu (obce situované v údolí rieky Laborec), pričom podvihorlatskú skupinu v prípade potreby ďalšej špecifikácie pracovne klasifikujeme na udavskú (obce ležiace v povodí Udavy) a cirošskú (obce ležiace v povodí Cirochy) časť.²

¹ Svedčí o tom napr. nerovnomerné zastúpenie sotáckych lokalít patriacich do podvihorlatskej a polaboreckej skupiny príslušného nárečového celku a vytvárajúcich výberovú sieť bodov na mapách v Atlase slovenského jazyka (Kamenica nad Cirochou, Belá nad Cirochou, Porúbka, Vyšný Hrušov, Hrabovec nad Laborcom). Z uvedeného súboru obcí, reprezentujúcich dialekt sotáckej oblasti, iba jedna lokalita (Hrabovec nad Laborcom) patrí k polaboreckej skupine sotáckych dialektov, zvyšné štyri lokality prináležia k podvihorlatskej skupine. ASJ (pozri ASJ 1968, mapy na s. 1 – 3) teda v rámci kartografického spracovania získaných údajov pristupuje k areálu sotáckych nárečí ako jednotnému celku, vnútorná diferencácia tejto nárečovej oblasti sa v atlase neuplatňuje.

² Terénny nárečový výskum sme uskutočnili v sotáckych lokalitách Hankovce, Hrabovec nad Laborcom, Jablň, Ľubiša, Papín, Veľopolie (polaborecká skupina), Adidovce,

Popri kontaktoch na západe s areálom susedných zemplínskych nárečí sa obe skupiny sotáckej nárečovej oblasti dostávajú do kontaktu s celkom ukrajinských dialektov (pri územnom členení ukrajinských nárečí východného Slovenska vychádzame z klasifikácie Z. Hanudel'ovej – 1993, s. 179): podvihorlatská skupina na svojej severovýchodnej hranici susedí s areálom sninských ukrajinských nárečí, polaborecká skupina v svojej severnej a severovýchodnej časti s areálom laboreckých ukrajinských nárečí. Súčasne na území polaboreckej skupiny dlhodobo udržiava ukrajinský dialekt Dedačov, obec izolovaná od ostatných lokalít s ukrajinským nárečím, a v udavskej časti podvihorlatskej skupiny obec Maškovec, ktoré v slovenskom nárečovom priestore okresu Humenné vytvárajú ukrajinské nárečové ostrovy (Latta 1979 – 1981, s. 104).

Príznaková poloha sotáckych dialektov na slovensko-ukrajinskom a zároveň západoslovensko-východoslovenskom jazykovom pomedzí vytvárala predpoklady na intenzívny kontakt s ukrajinskými dialektmi, takže vnútorné vývinové procesy sotáckej oblasti a vonkajší vplyv ukrajinského jazykového územia prispeli v areáli skúmaných dialektov v ich hláskoslovnom a morfológickom systéme k ustáleniu dvoch skupín javov (Dudášová – Kriššáková, 1993, s. 93): skupiny archaických javov (zúžené vokály *e*, *o*, zachovanie výslovnosti *y*, *ä*, bilabiálny konsonant *u*, konsonantická mäkkostná korelácia, prípona *-u* v 1. os. sg. prez.), udržiavajúcich pôvodný vývinový stav, a skupiny interferenčných javov, teda javov formujúcich sa v procese ukrajinsko-slovenskej interferencie a jazykových kontaktov (striednica *o* za tvrdý jer, zmena *l > u* v tvaroch 3. os. part. prez. akt. mask. a v pozícii pôv. slab. *l*, kongruentná prípona *-oho*, *-omu* v gen. a dat. muž. a str. rodu, prípona *-oma* v inštr. pl. všetkých rodov, prípona *-ou* v inštr. sg. fem.).

Interferenčné javy³ pritom v areáli sotáckych dialektov majú nerovnaký rozsah svojho priestorového rozšírenia: okrem javov svojím výskytom kompaktné charakterizujúcich celú oblasť sotáckeho nárečového územia (striednica *o* za tvrdý jer, adjektíváliá typu *dobroho*, *dobromu*) a javov, ktoré z hľadiska členenia sotáckych dialektov na podvihorlatský a polaborecký podtyp patria medzi súbor vnútorných diferenciatných znakov, vyskytujúcich sa priestore juhovýchodnej, podvihorlatskej skupiny (prípona *-oma* v inštr. pl. substantív všetkých rodov, zmena *l > u* v tvaroch 3. os. part. prez. akt. mask. a v pozícii pôv. slab. *l*), nachádzame v polaboreckej skupine javy so striktnou delimitáciou výskytu v okrajovej severovýchodnej zóne priameho kontaktu so susednými ukrajinskými nárečiami (prípona *-ouv* inštr. sg. fem.).

Vyšný Hrušov (udavská časť podvihorlatskej skupiny), Belá nad Cirochou, Dlhé nad Cirochou, Modra nad Cirochou (cirošská časť podvihorlatskej skupiny).

³ K problematike ukrajinsko-slovenských interferenčných javov v nárečiach východného Slovenska, príp. i v nárečiach jestvujúcich mimo súvislého slovenského územia (slovenské nárečia na Zakarpatskej Ukrajine) pozri práce J. Dudášovej-Kriššákovovej (1993, 1998); M. Čeripkovej (2000, 2001); L. Bartka, N. Dzendzelivskej a Š. Liptáka (2003).

Teritoriálna klasifikácia distribúcie interferenčných javov v areáli sotáckych dialektov pri Humennom a Snine súčasne korešponduje s predpokladaným časovým konštituovaním sa príslušných znakov v systéme kontaktujúcich dialektov východného Slovenska: k najstarším výsledkom procesu interferencie prináleží striednica *o* za tvrdý jer, k mladším prípona *-ou* v inštr. sg. fem. (pozri k tomu Dudášová – Kriššáková, 1993, s. 95, 96). Kým jazykové javy z prvej skupiny interferenčných javov predstavujú zároveň základné diferencné znaky východného regiónu východoslovenských nárečí (pozri napr. Krajčovič, 1988, s. 278, 289; Buffa, 1985, s. 367), rozčleňujúce územie východoslovenského makroareálu na východný a západný región (čo zdôrazňuje ich dávnu rozľahlú teritoriálnu dislokáciu vo východoslovenskom priestore), teritoriálny výskyt interferenčného javu z tretej skupiny je lokálne zreteľne obmedzený, a to podľa J. Dudásovej – Kriššákovej (1993b, s. 96) umožňuje predpokladať uplatnenie interferenčnej prípony *-ou* v oblasti s pôvodne rozšírenou príponou *-u* a bezprostredne susediacej s ukrajinskými nárečiami až v neskoršom období. Z geografického hľadiska v sotáckej oblasti severovýchodného Zemplína treba upresniť jej nerozsiahlú zónu výskytu – izomorfa *-ou*, presahujúca zo susedného ukrajinského nárečového územia, zasahuje len permeabilnú severnú, resp. severovýchodnú okrajovú časť polaboreckého sotáckeho podtypu v hraničnej línii Hrabovec nad Laborcom (napr. *Osemnažročna mi še oddavala a dva-cežročna ostala mi gđovicou.*) – Papín (napr. *Ale kež vona otvori žvere, lem z hlavou pomaxa.*); na širšie uplatnenie v jestvujúcich podmienkach všeobecnej rozšírenosti a vitality prípony *-u* nemala predpoklady, takže centrálna časť sotáckych dialektov vrátane okrajovej časti podvihorlatskej sotáckej skupiny príponu *-ou* v inštr. sg. fem. nepozná. Zároveň i v rámci deklinačného systému hrabovského a papínského dialektu predstavuje aplikácia uvedeného ukrajinsko-slovenského interferenčného javu periférny prvok systému, centrálny prvok v inštr. sg. fem. reprezentuje prípona *-u* [(napr. *A ja zostala zos totu šírotu svojju. Na mladý dňi mi bula zo šírotu zoz jednu.* (Hrabovec nad Laborcom). *Pacčä, ovaxovala mi zo svoju ruku, zo svoju będnu ruku piuňicu. A za dva dňi mi s totu boľesću bula mi tu sklazena* (Papín)].

Archaické prvky fonologického a morfológického systému sú teritoriálne rozšírené v celom komplexe sotáckych dialektov [napr. zúžené vokály *e*, *o* (*nasprek, terpetka, z oč „z očí“, ňeboj še*), *ä* (*na grunčä, přähac*), *i:y* (*paradny gombinački, na snoval'ňicy*), konsonantická mäkkostná korelácia (*hrebänok, zahväznuč, z boľesću*), slovesná osobná prípona *-u* v 1. os. sg. prez. (*haňbu še, patřu*)]⁴. Napriek ich všeobecnej rozšírenosti možno zaznamenať diferencované smerovanie vývinu polaboreckého a podvihorlatského podtypu sotáckych dia-

⁴ – hoci v istých prípadoch na území polaboreckej skupiny s menším pozičným výskytom (uplatnenie *i/y* po vymedzenom inventári konsonantov): *cigan, družička, koritko, mašina, pitanki, sin, vinčovac* (polab.) – *cygan, družyčka, korytko, mašyna, pytanki, syn, vynčovac* (podvih.) a *i*.

lektov. Základný vývinový pohyb v polaboreckej skupine smeruje cez postupné zjednodušovanie k vzniku stavu príznačného pre susedné zemplínske nárečia (postupná eliminácia archaických prvkov sotáckych dialektov). Vhodnú východiskovú pozíciu pre súčasné širšie vyrovnávanie nárečových systémov v prospech systému väčšieho zemplínskeho nárečového celku utvára skutočnosť, že polaborecký sotácky podtyp má v svojom fonologickom a morfológickom systéme viaceré znaky spoločné so systémom zemplínskych nárečí (napr. prípona *-ami* v inštr. pl. substantív všetkých rodov, slovesné tvary s neuskutočnením zmeny *l > u* v 3. os. part. préz. akt. mask., infinitív slovesa *buc*, čiastočne i adjektívne tvary typu *slatke jabluko*). Podvihorlatská skupina sotáckych nárečí sa vyznačuje výraznejším konzervatívnym charakterom, na vytváraní ktorého sa podieľala práve synkretizácia archaických javov s interferenčnými javmi, vyskytujúcimi sa v tejto časti – v porovnaní s polaboreckou skupinou – vo väčšom rozsahu. Výstižné svedectvo o divergentnom vývine dvoch podtypov sotáckych dialektov napokon podáva súčasný stav konsonantickej mäkkostnej korelácie, ktorá podmieňuje existenciu ďalších archaických javov – distribúciu *ä* a zadného variantu fonémy *i*: polaboreckú skupinu charakterizujú výrazné depalatalizačné tendencie (*ňevästa – ňevesta, opraväc – opravjac řädňä – rjadňe*), priamoúmerne s procesom obmedzovania konsonantickej mäkkostnej korelácie ustupuje i artikulácia *ä* (*ponžälök – ponželök, pätok – pjatok,*) a *y* (*hardy – hardi, kolyska – koliska, u tym – u tim*). Podvihorlatský podtyp, prioritne v cirošskej časti, prejavuje konzekventnejšie zachovávanie sústavy mäkkostných párov, a tak aj artikulácie *ä* a *y*.

Regres špecifických javov postupuje teda v areáli sotáckych dialektov v smere od severozápadu na juhovýchod – s dôslednejším udržiavaním staršieho stavu v podvihorlatskej skupine. Vzhľadom na územnú blízkosť obcí udavskej časti podvihorlatskej skupiny s obcami polaboreckej skupiny a väčšiu otvorenosť udavskej časti zo strany zemplínskych dialektov možno z hľadiska perspektívy sotáckych dialektov severovýchodného Zemplína vysloviť prognózu o petrifikácii príznačných nárečových prvkov predovšetkým v priestore cirošskej časti podvihorlatskej skupiny, ktorá preukazuje najväčšiu rezistenciu voči vplyvu zemplínskeho nárečového celku a spisovného jazyka. Relatívna uzavretosť cirošskej časti – prírodná hranica, ktorú predstavuje Vihorlatské pohorie na jednej strane, a kontakt s areálom ukrajinských dialektov na strane druhej – zabezpečuje primeranú stabilitu špecifickým (archaickým i interferenčným) prvkom.

Ako ukazujú parciálne výsledky výskumu sotáckej oblasti severovýchodného Zemplína, popri centrálnych vývinových tendenciách, uplatňujúcich sa na celom sotáckom nárečovom území, je v polaboreckom a podvihorlatskom podtype sotáckych dialektov zjavné diferencované smerovanie ich ďalšieho vývinu. Zaznamenané disparitné tendencie vo fonologickom a morfológickom systéme pritom možno hodnotiť aj vo vzťahu k vplyvu susedných zemplínskych a ukrajinských dialektov, stimulujúcich prebiehajúci vývin smerom k nivelizácii od-

chýlných znakov sotáckych nárečí zo strany východoslovenských nárečí (zemplínske nárečia) alebo k zachovávaní staršieho stavu (ukrajinské nárečia a okrajová poloha sotáckych nárečí na jazykovom pomedzí). S osobitným zreteľom na históriu slovenčiny práve vďaka udržiavaniu archaických prvkov a výskytu ukrajinsko-slovenských interferenčných javov predstavuje sotácky nárečový priestor jednu z najpozoruhodnejších nárečových oblastí na Slovensku.

Literatúra

BUFFA, Ferdinand: Východoslovenské nárečia. In: *Slovakistické štúdie*. Martin: Matica slovenská 1985, s. 364 – 368.

BARTKO, Ladislav – DZENDZELIVSKA, Natalija – LIPTÁK, Štefan.: Slovenské nárečia na Zakarpatskej Ukrajine vo svetle jazykových kontaktov. In: XIII. medzinárodný zjazd slavistov v Lubľane. Príspevky slovenských slavistov. Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický kabinet SAV 2003, s. 49 – 69.

ČERIPKOVÁ, Martina: Z problematiky jazykových kontaktov na slovensko-ukrajinskom pohraničí. In: *Slovensko-poľské vzťahy v reláciách interkultúrnej komunikácie*. Prešov: Prešovská univerzita 2000, s. 215 – 221.

ČERIPKOVÁ, Martina: Nárečia sotáckej oblasti pri Sobranciach z hľadiska ukrajinsko-slovenských jazykových vzťahov. Autoreferát dizertačnej práce. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2001. 20 s.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Východoslovenské nárečia z aspektu ukrajinsko-slovenských jazykových kontaktov. In: *Наукові записки*. 18. Ed. M. Bobák et al. Prešov: Союз русинів-українців Словацької Республіки 1993, s. 93 – 110.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Osobitosti východnej slovenčiny nezápadoslovenského pôvodu. In: XII. medzinárodný zjazd slavistov v Krakove. Príspevky slovenských slavistov. Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický kabinet SAV 1998, s. 183 – 197.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

LATTA, Vasil': Словацько-українська мовна межа. In: *Наукові записки*. 8 – 9. Ed. M. Novák. Prešov: Союз русинів-українців Словацької Республіки 1979 – 1981, s. 92 – 105.

ŠÁRGA, Ján: Zprávy o štúdiu „sotáckeho“ nárečia. *Carpatica*, 1, 1940, zv. 2/A, č. 3, s. 204 – 241.

HANUDELOVÁ, Zuzana: Územné členenie ukrajinských nárečí východného Slovenska. *Slavica Slovaca*, 28, 1993, č. 1 – 2, s. 178 – 184.

ŠTOLC, Jozef a kol.: Atlas slovenského jazyka. 1. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá. *Mapy*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968. 314 s. – Časť druhá. Úvod – komentáre – materiály. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968. 200 s.